

FEİL VƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏDRİSİNDƏ AKTUAL PROBLEMLƏR

Müasir dərsləri tədris edərkən bir sıra problemlərlə qarşılaşırıq. Bu problemlər mövzuların ağırlıq, oxşarlıq səviyyələri və şagirdlərin yaş səviyyələri ilə bağlı ola bilər. Feilin tədrisində məchul və şəxssiz növ, təsriflənməyən formaların morfoloji göstəricilərinin bəzi şəkildə oxşar olması, feili sifət və feildən düzələn sifətlər və s. tədris prosesində aktual problemlərdir. Köməkçi nitq hissələrində aktual problemlər isə onların həm əsas, həm köməkçi nitq hissələri ilə, həm də şəkildə omonim olması, durğu işarələrinin işlənmə qaydası, inteqrasiya və başqalarıdır. Bacarıqlı müəllim həmin problemləri bir çox üsullarla həll etmə gücünə sahib olmalı, öncədən hansı mövzunun əgirdərdə çətinlik yaradacağını müəyyənləşdirməlidir. Şagirdlərin mövzunu problemsiz dərk üçün bir sıra təlim metodlarından istifadə etməlidir.

Azərbaycan dili fənninin əsas vəzifələrindən biri Azərbaycan dilinin şöbələri üzrə elmi-nəzəri məlumatlar vermək, həmin məlumatları bacarığa çevirmək, dilimizin qayda-qanunlarını mənimsətməklə şagirdləri şifahi və yazılı nitq vərdişlərinə yiyələndirməkdir. Sadələdiyimiz məsələlərdə hansısa problem olmaması məqsədi ilə hər bölmənin tədrisinə ciddi fikir verməliyik. Çünki şagirdin hər hansı bir mövzuda “boşluğu” qalarsa, bu onun növbəti mövzuları yaxşı dərk etməsində problem yaradacaq. Aktual problemlər özünü morfolojiyə bəhsində də göstərir. Problemlərin həllində həm şagirdin, həm müəllimin öhdəlikləri böyükdür. Ənənəvi təhsildən fərqli olaraq, müasir təhsildə müəllim bələdçi, şagird isə tədqiqatçıdır. Müəllim şagirdə problemin həlli üçün bələdçilik etməli və şagird də problemin həlli yollarını şəxsən özü tapmalıdır. “Ənənəvi pedaqoji prosesi təsvir edəndə biz ilk növbədə lövhənin qarşısında duran müəllimi və onun sakit dinləyiciləri olan şagirdləri görürük. Bu zaman müəllim çalışır ki, bilikləri çatdırsın, şərh etsin və misallar gətirsin. Şagirdlər isə bu məlumatları passiv şəkildə qavrayır, anlayır, mənimsəyir, sonra bilikləri möhkəmləndirmək üçün bunları təkrarlayır və ya məsələlərin həlli prosesində tətbiq edirlər. Yəni, ənənəvi dərslərdə şagirdlər məlumatları yadda saxlamağa çalışırlar, müəllim isə nəticələri özü çıxararaq bilikləri hazır şəkildə şagirdlərə çatdırır. Öyrədici fəaliyyət ilk növbədə müəllimin fəallığı əsasında həyata keçirilir”. (7,7)

Həm feili, həm də köməkçi nitq hissələrini tədris edərkən şagirdlərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun olaraq aktual problemləri öncədən müəyyən etməli və dərslərdə həmin mövzular üzərində xüsusi dayanmalıyıq. Feil köməkçi nitq hissələrinə nisbətən həm həcminə görə, həm də qavrayışına görə daha çətinlikdir. Feilin və köməkçi nitq hissələrinin tədrisində aktual problemlərin bəzilərinə nəzər yetirək:

1. Ümumən, şagirdlərin əksəriyyəti feilin qrammatik mənə növlərini qavramaqda çətinlik çəkirlər. Əsasən məchul və şəxssiz növlərin bir-biri ilə oxşar cəhətləri, formaca eyni olmaları bəzi qarışıqlıqlara səbəb olur. Bu problemi nümunələrlə izah edək: Müəllim “Kitab yazıldı” və “Filmə baxıldı” cümlələrini lövhəyə yazır. İlk baxışdan iki cümlə də bir-birinə bənzəyir. Lakin onlar arasında ciddi fərqlər var. İlk cümlədəki feilimiz təsirlidən düzəlib təsirsiz olub, obyektli adlıq haldadır. Deməli, ilk cümləmizdəki feil məchul növdədir. İkinci cümlədəki feil isə təsirsizdən düzəlib təsirsiz olaraq qalır və obyektli yönük haldadır. Deməli, ikinci cümlədəki feil şəxssiz növdədir.

2. Feilin tədrisində ən mühüm problemlərdən biri də idi, imiş və isə hissəciklərinin şəkildə birləşmiş formaları (-*di*, -*di*, -*du*, -*dü*; -*muş*, -*miş*, -*muş*, -*müş*; -*sa*, -*sə*) ilə şühdə keçmiş, nəqli keçmiş və feilin şərt şəklinin göstəricilərinin omonim olmasıdır. Şagirdlərə iki forma arasındakı fərq sadəcə dillə izah edilməlidir. Bunları fərqləndirmək üçün ilk növbədə şagird qrammatik və leksik şəkildə ayırd edə bilməli, başlanğıc forma anlayışına bələd olmalıdır. Müəllim lövhəyə hər bir şəkildə aid nümunə yazmalı və şagirdlər həmin sözləri fərqləndirməlidirlər. Məsələn, “gəlirdi” və “gəldi”; “baxmışdı” və “baxdı”; “gəlirsən” və “gəlsən” sözlərinin şagirdlər tərəfindən müqayisəsi aparılıb, özləri mövzunu problemsiz anlama bilirlər.

Bundan əlavə, bu hissəciklərin feil bəhsində öyrənilməsi şagirdlərdə bu hissəciklərin sadəcə feillərə qoşula bildiyi anlayışını yaradır. Halbuki “Tələbə idi”, “Məktəbli imiş” cümlələrində hissəciklərin həm isimə, həm də sifətə qoşulduqlarını görə bilirik.

3. Feil bəhsində aktual problemlərdən biri də feili sifət və feildən düzələn sifət anlayışlarıdır. Bir çox oxşar xüsusiyyətləri olan bu iki mövzunu bir-birindən fərqləndirməkdə şagirdlər çətinlik yaşayırlar. Hər ikisinin aid olduğu isimdən əvvəl işlənməsi, əlamət bildirmələri, necə, nə cür və hansı suallarından birinə cavab olmaları, təyin vəzifəsində işlənmələri, isimləşmələri onların oxşar cəhətləridir. Əsas fərqləri özünəməxsus şəkildələrinin olması və feili sifətin inkarda işlənmə bildiyi halda, feildən düzələn sifətin inkarda işlənmə bilməməsidir. Bu problemi Akvarium interaktiv təlim metodu ilə izah edək. Şagirdlər daxili və xarici dairələrə ayrılırlar. Daxili dairədən feildən düzələn sifətlə feili sifətin oxşar və fərqi cəhətləri soruşulur. Daxili dairə bu məsələni müzakirə edərkən, xarici dairə onların fikirlərini dəyərləndirir. Qırağdan fikir bildirmək həmişə daha asan olduğu üçün şagirdlər fikirlərini çəkinmədən deyər bilirlər. Beləliklə, müasir dərslərin tələblərinə uyğun olaraq yalnız müəllim-şagird əməkdaşlığını deyil, həm də şagird-şagird əməkdaşlığını görmüş oluruq. Sonra isə daxili və xarici dairə yerlərini dəyişir və eyni proses təkrarlanır.

4. Feili bağlama və feili sifət şəkildələrindən bəzilərinin omonim olması feil bəhsinin aktual problemlərindən biridir. Məsələn, -*ib*;-*ib*;-*ub*;-*üb* şəkildəsi həm nəqli keçmiş zaman şəkildəsi, həm də feili bağlamanın keçmiş zaman məzmunlu şəkildəsidir. Şagirdlər bilməlidirlər ki, bu şəkildə feili bağlama olarkən cümlədə zərflik olur və -*araq*;-*ərək* feili bağlama şəkildəsi ilə əvəz edilə bilər. Keçmiş zaman şəkildəsi olduqda isə cümlənin xəbəri olur. “O filmə *baxıb*” və “O filmə *baxıb* ağladı” cümlələrində müqayisə edərkən ilk cümlədəki şəkildə -*araq*;-*ərək* şəkildəsi ilə əvəz edilə bilmədiyini və cümlədə xəbər

¹ Azərbaycan Dövlər Pedaqoji Universitetinin magistrantı

vəzifəsində işləndiyini gördüyümüz üçün buradakı şəkilçi nəqli keçmiş zaman şəkilçisidir. İkinci cümlədə isə şəkilçisini -araq;-ərək şəkilçisi ilə əvəz etmək olur və cümlənin zərfliyidir. Deməli, feili bağlama şəkilçisidir.

-acaq;-əcək şəkilçisi həm feili sifət, həm də gələcək zaman şəkilçisidir: Gələcək gün (feili sifət), Mənim də zamanım gələcək (g.z şəkilçisi). -malı;-məli şəkilçisi həm feili sifətin, həm də vacib şəklinin göstəricisidir: Yeməli alma (feili sifət), alma yeməlisən (vacib şəkli).

5. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində aktual problemlərdən biri onların həm əsas nitq hissələri ilə, həm şəkilçilərlə, həm də bir-biri ilə omonim kimi işlənə bilməsidir. “da,də” vahidinin omonim olması şagirdlərdə bəzi səhv anlamalara səbəb olur. Bildiyimiz kimi, “da,də” həm qrammatik, həm leksik şəkilçi, həm bağlayıcı, həm də ədatdır. Konstekstual mövqedən bu məsələyə nəzər yetirək:

Əzizim, oda damı,

O bağı, o da damı.

Elə ki sən yandırdın,

Yandırmaz od adamı.

Birinci misradakı “oda” sözü otaq mənasındadır, yəni sözün köküdür. İkinci misradakı “o da” əvəzlik və bağlayıcının birləşməsidir. Sonuncu misradakı “od” sözü “alov” sözünün sinonimidir.

6. Köməkçi nitq hissələrində durğu işarələrinin işlənməsi də şagirdlər üçün başlıca problemlərdən biridir. Bağlayıcının tədrisində şagirdlər ən çox “ki”, “amma”, “ancaq”, “lakin”, “çünki”, “da,də” bağlayıcılarından sonra və ya əvvəl vergülün işlənməsi məsələsində çətinlik çəkdikləri müşahidə edilir.

7. Köməkçi nitq hissələrinin tədrisində inteqrasiya məsələsi həтта belə demək mümkünsə, həm bir çox müəllimlər, həm də şagirdlər üçün ən aktual problemlərdən biridir. Azərbaycan dili fənninin xüsusilə ədəbiyyat fənni ilə inteqrasiyası olduqca mühümdür. Ədəbiyyat fənninin şifahi nitq və yazılı nitq məzmun xətləri ilə, Azərbaycan dili fənninin oxu və yazı məzmun xətləri bizə onlar arasındakı inteqrasiyanı aydın şəkildə əks etdirir. Qoşmanı tədris edərkən “kimi” və “tək” qoşmasının V sinif ədəbiyyat fənnində keçilmiş müfəssəl təşbehi yaradan vasitələrdən biri olduğunu qeyd edə bilərik: ürəyim buz kimi soyuqdur.

8. Qoşmaların ismin hansı halına qoşulması şagirdlər üçün aktual problemdir. Əslində ilk baxışda bu məsələ “əzbəçilik” kimi görünür. Çünki əksər müəllimlər şagirdlərdən qoşmaların ismin hansı halına qoşulduğunu əzbərləməyi tələb edir. Lakin şagirdlər bunu əzbərləmədən öz məntiqləri hesabına öyrənə bilərlər. Məsələn, şagirdin qarşısına “kimi” qoşmasının hansı hala və ya hallara qoşulduğu sualı çıxarsa, o zaman şagird həmin qoşmanın yanına ona uyğun söz gətirir və hansı halda olduğunu anlamış olur. Bu üsul qoşmanın hansı mənanı bildirməsi məsələsində də tətbiq oluna bilər.

Azərbaycan dili fənninin morfolojiya bəhsinin tədrisində bəzi aktual problemlərlə qarşılaşırıq. Problemlərin problem olaraq qalmaması üçün müəllim-şagird, şagird-şagird əməkdaşlığı qurulmalı, müxtəlif üsullar, priyomlarla həmin problemlər aradan qaldırılmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1) Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. API nəşri. Bakı, 1961

2) Hümətova R. Qoşma və bağlayıcının tədrisində inteqrasiya. Bakı, 2018

3) Xəlilov B. Azərbaycan dilində feil. Bakı, 2018

4) Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. II cild Bakı, 2016

5) Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün “Azərbaycan dili” (tədris dili kimi) fənni üzrə dərslik. Bakı, 2019

6) Ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün Azərbaycan dili (tədris dili kimi) fənni üzrə metodik vəsait. Bakı, 2018

7) Veysova Z. Fəal (interaktiv) təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, 2007

Açar sözlər: feil, köməkçi nitq hissələri, aktual, problem

Key words: verb, structural parts of speech, actual, problem

Ключевые слова: глагол, вспомогательные речевые част, действительный, проблем

Summary

We face a number of problems while teaching modern lessons. These problems may be related to the seriousness and similarity levels of the subjects, and the age levels of the students. In the teaching of the verb, the unknown and impersonal forms, the similarity of the abbreviated versions of the indefinite forms with some suffixes, the adjective and the adjectives formed from the verb, and so on. are actual problems in the teaching process. Actual problems in auxiliary parts of speech are their homonymy with both main and auxiliary parts of speech, as well as with suffixes, punctuation, integration and others. A proficient teacher must be able to solve these problems in many ways, and must determine in advance which topic will be difficult for students. A number of teaching methods should use for understanding the topic of students without problems.

Резюме

При преподавании современных уроков мы сталкиваемся с рядом проблем. Темы этих проблем могут быть связаны с весом, уровнями сходства и возрастными уровнями учащихся. В обучении глаголу неизвестный и безличный типы, сходство морфологических особенностей неопределенных форм с некоторыми суффиксами, прилагательным и образованными от глагола, и т. Д. актуальные проблемы в учебном процессе. Актуальными проблемами вспомогательных частей речи являются их омонимия как с основной, так и с вспомогательной частями речи, а также с суффиксами, пунктуацией, интеграцией и другими. Хороший учитель должен уметь решать эти задачи разными способами и заранее определять, какая тема будет трудной для учеников. Студенты должны использовать несколько методов обучения, чтобы без проблем разбираться в теме.